



पोथी मधुन मनुष्यबळ विकासाचे धडे

डॉ. उन्मेष वाय. कुलकर्णी

सहयोगी प्राध्यापक

विभागप्रमुख, वाणिज्य विभाग

भोसला मिलीटरी कॉलेज

नाशिक ४२२००५ [महाराष्ट्र] भारत

प्रस्तावना

भारत देशातील संताची शिकवण ही मौलिक देणगी आहे. संत, संतसाहित्य, साहित्यावर झालेले संशोधन हा विषय इतर देशांच्या तुलनेत भारतात अधिक आहे.

श्रीक्षेत्र शेगावचे संत गजानन महाराज यांची शिकवण मनुष्यबळ विकास, व्यवस्थापन हे एक प्रशासक या दृष्टिने अभ्यासता मोलाची ठरते एक थोर समाजसुधारक हीच त्यांची ओळख आहे.

समाजातल्या विविध घटकांचा म्हणजेच

1. कौटुंबिक
2. धर्मिक
3. शैक्षणिक
4. आर्थिक

डॉ. उन्मेष वाय. कुलकर्णी

1 Page



5. मानसिक
6. अध्यात्मिक
7. शारिरीक आणि
8. बौद्धीक

असा अष्टांग विचार त्यांनी केला. त्या अनुषंगाने त्यांचे वर्तन होते. शिकवण होती.

पोथीची माहिती

श्री गजानन महाराजांचे अलौकीक कार्य वर्णन करण्यासाठी श्री दासगणू महाराजांनी पोथी लिहीली आहे. श्री गजानन विजय या नावाने हे काव्य सुप्रसिध्द आहे. एकुण २१ अध्यायांमध्ये विभागलेल्या या पोथीत एकुण ८२ वेगवेगळ्या प्रसंगाचा समावेश आहे.

कोणत्याही प्रदेशाची, राष्ट्राची प्रगती त्या भौगोलीक परिसरात रहाणा-या लोकांचे वर्तन, वृत्ती यावर अवलंबून असते साकारात्मक विचार सरणीचे समुह प्रगती करताना सहज दिसून येतात. अशा समुहांच्या क्षमतांचा विकास करणे, मनुष्यबळ विकास घडवून हे गजानन महाराजांचे कार्य श्री गजानन विजय ग्रंथात उधृत केले गेले आहे. मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाची स्थापना स्वातंत्रोत्तर काळात बरीच विलंबाने झाली. हे कार्य मात्र देशात सुमारे १२५ वर्षांपूर्वी सुरू झाले होते हे लक्षात येते.

या पोथीचे पारायण मोठ्या संख्येने होत असते. अनेकांनी हा ग्रंथ मुखोदगतही केला आहे. यातून मिळणारे व्यवस्थापनाचे धडे मोलाचे आहेत. मनुष्यबळ विकास अर्थात ह्युमन रिसोर्स डेव्हलपमेंट ही संकल्पना यातून दिसून येते.

समाविष्ट विविध विषय

महाराजांनी दिलेल्या शिकवणीत समावेश असणारे विविध विषय यात हाताळले गेले आहेत. मॅनेजमेंट बाय रिझल्ट, मॅनेजमेंट ऑफ चेंज आदी अलीकडे वापरल्या जाणा-या संज्ञाबदल त्या काळात सखोल विचार केला गेला होता. तरुण भारत ही संकल्पना महाराजांच्या सदेह अस्तित्वातून दिसून येते.



संजिवन समाधी - ०८/०९/२०१०

प्रकट दिन - २३/०२/१८७८

देह धारण कालावधी - १५/०७/००३२

केवळ ३२ वर्ष ०७ महिने १५ दिवस महाराजांनी कार्य केले पण त्याला क्षेत्र , विषय याचे बंधन कुठेच नव्हते. अंधश्रद्धा हा विषय त्यांच्या शिकवणीत कधीच नव्हता ह्युमन रिसोर्स डेव्हलपमेंट , होलीस्टीक मॅनेजमेंट, अॅप्रोचची जोड दिली तर प्रगतीची गती वाढते अशा संदेशही यातून घेता येतो.

अध्यायातील ८२ प्रसंगात मिळणारी मनुष्यबळ विकासाची शिकवण पुढील मुदयावरून स्पष्ट होते.

अध्याय निहाय विविध प्रसंगातून मिळणा-या शिकवणीचे मुख्य मुद्दे

अध्याय क्रमांक - ०१

- शिकवण देण्यासाठी योग्य स्थळ, वेळ, काळ निवडावा.
- ज्यांना शिकवण द्यायची आहे त्यांची मानसिकता योग्य असावी.
- इतरांहुन साधी राहणी असली तरी कर्तृत्वचे तेज आणि छाप वेगळीच असते.
- अन्नाची नासडी करू नये.
- गरजा मर्यादित ठेवाव्यात.
- पाण्याचा वापर जपून करावा. त्याचे नियोजन नीट असावे.
- प्राणि आणि माणसांमध्ये पाण्यावरून भेद करू नये.
- भुक भागवण्यासाठी अन्न खावे चवीसाठी खावू नये.
- मनुष्य एवढीच ओळख असावी. नांव, धर्म, जात त्याला जोडू नये.
- देशातील तरुण पिढीने अधिक जबाबदार सजग व्हावे.

अध्याय क्रमांक - ०२

- आंतरिक क्षमता जागृत केल्यास प्रभाव वाढतो
- दोन पिढ्यांमध्ये सुसंवाद असावा. तरुण मुलांची बेचैनी ओळखता यावी, त्याचे म्हणणे ऐकून घेण्याची वृत्ती जोपासावी.
- जेष्ठ नागरिकांनी मार्गदर्शकांच्या भूमिकेत असावे. आपल्या अनुभवाचा फायदा इतरांना

डॉ. उन्मेष वाय. कुलकर्णी

3Page

मिळवून दयावा.

- तरुणांनी व्यसनांपासून दूर असावे.
- कोणत्याही गोष्टीचा प्रचार, प्रसार करताना स्वतःचे आचरण योग्य असावे.
- जातिभेद असू नये.
- गरजे इतके अन्न ग्रहण करावे.
- जेवणाचा अग्रह करू नये, अग्रहाला बळी पडू नये.
- प्रत्येक गोष्टिसाठी पैसे पुढे करू नये. यामुळे देणा-याला आणि घेणा-याला सवय लागते.
- चांगल्या कार्यक्रमासाठी गावातल्या सगळ्यांनी एकत्र होवून सहभाग नोंदवावा.

अध्याय क्रमांक - ०३

- कीर्ती आणि प्रसिध्दी यात फरक असतो. प्रसिध्दी तात्कालिक असते. कीर्ती अखंड टिकून रहाते.
- भेटीला अलेल्या साध्यात साध्या माणसाकडेही दुर्लक्ष करू नये तो अतिथी असतो.
- व्यसनांचा वेळीच त्याग करावा. मोठेपणाचा वृथा अभिमान नसावा. लोकांसाठी आपण काम करताना त्यांच्या जावून करावे.
- निर्णय घेताना मनात सांशकता असेल तर वडीलधा-यांचा सल्ला घ्यावा.
- मोठ्या व्यक्तीसमवेत वावरताना आपल्या मर्यादांचे नेहमी भान ठेवावे.

अध्याय क्रमांक - ०४

- लहान मुलांना वेळ दयावा, त्यांच्याशी मिळून मिसळून वागावे
- वयोमानानुसार लहान मुलांवर जबाबदारी टाकावी.
- सोन्याचा व्यापार व्यवसायला मोठे महत्व आहे.
- सुवर्ण व्यापार करणा-यांनी ग्राहकांच्या, उपभोक्त्यांच्या गरजा पुरवाव्यात, त्यांना समाधानी करावे.
- स्त्रियांनी सांभाळून बाजूला ठेवलेल्या गोष्टीचे विस्मरण होवू देवू नये
- वृद्धापकाळात परावलंबत्वाची भावना मनी बाळगू नये. चित्त स्थिर ठेवावे.
- सामाजिक ऐक्यासाठी कार्यक्रमांचे आयोजन व्हावे, त्यात समभाव असावा.
- विद्वानाचा आदर करावा. त्यांना समाधान देवून प्रोत्साहित करावे.



अध्याय क्रमांक - ०५

- निसर्ग सान्निध्यात असावे, योग अभ्यास असावा.
- मुलांना स्वातंत्र्य असावे, त्यांची निर्णयक्षमता, विचारस्वातंत्र्य त्यांना योग्य मार्गावर आणेल.
- वडीलधा-यांच्या वागण्याकडे मुलांचे लक्ष असावे. त्यांना चांगले धडे दिले जावेत, त्यातून नवी पिढी निर्माण होईल.
- धन, संपत्ती संचित करण्यापेक्षा वापरात ठेवावी.
- अतिथी अवतार पाहून पाहूणचार करू नये
- जलस्रोत, विहीरींची देखभाल, दुरुस्ती नेमाने करावी.

अध्याय क्रमांक - ०६

- माणसांनी एकत्र, एकमेकांना धरून राहावे.
- वृक्षांची काळजी घ्यावी, शेतीस पूरक व्यवसाय करावेत.
- संकटकाळात एकमेकांची साथ सोडून पळून जावू नये.
- श्वसाच्या नियंत्रणाने व योगाभ्यासाने ब-याच गोष्टी साध्य होतात.
- जंगल, निसर्गाचे संवर्धन करावे.
- लोकेषणा टाळावी, सत्कार्यासाठी वेळ काळाचे बंधन नसावे.

अध्याय क्रमांक - ०७

- समाजातल्या नेतृत्व गुणांचे संवर्धन व्हावे.
- सत्ता-संपत्तीमुळे उन्मत्तपणा देवू नये.
- समस्येला घाबरून निघून जाण्यापेक्षा तोंड द्यावे.
- योग्य वेळी योग्य पध्दतीने समस्येला सामोरे जावे.
- आक्रमक शक्तींनी आक्रमकता संपवून उपदेश करावा.

अध्याय क्रमांक - ०८

- क्रोधावर नियंत्रण ठेवावे.
- एखादयाचा मान ठेवायचा नसला तर त्याचा अवमानही करू नये.
- स्वतःहून स्वीकारलेल्या जीवनपध्दतीशी स्वतःच प्रामाणिक रहावे.



अध्याय क्रमांक - ०९

- समाजहिताच्या विचार सातत्याने मनात असावा
- प्राण्यांना क्षमतेनुसार कार्य दयावे.
- शरीर थकल्यावर यात्रेचा वृथा अट्टहास करू नये
- आपल्या कुवतीनुसार उत्सव साजरे करावेत.
- ज्येष्ठानी सुविधांसाठी बाहेर पडू नये, त्रास घेवू नये.
- समाजातल्या घटकांनी ज्येष्ठाचा आदर करून त्यांना घरपोच सेवा देवून समाधानी करावे.

अध्याय क्रमांक - १०

- अधिका-यांनी सदाचारी असावे.
- श्रीमतांनी गरिबांचा सन्मान करावा.
- सरकारी सेवेत सेवाभाव निर्माण व्हावा.
- गार्यींचे हाल करू नये. त्यांचा संभाळ करावा.
- प्राण्यावर विनाकारण निर्बंध घालू नयेत.
- आरोग्यवर लक्ष दयावे. मोसमी फळांचे सेवन करावे.

अध्याय क्रमांक - ११

- दुष्काळी कामाचे नियोजन करावे
- दुष्काळी कामाची जबाबदारी योग्य व्यक्तीकडे दयावी.
- विनाकारण भलते साहास करीत जीव धोक्यात घालू नये, योग्य वेळी नकार दयायला शिकावे.

अध्याय क्रमांक - १२

- सरकारी कार्यात स्वतःचे मोठेपण दाखवू नये
- संतानी धन व इतर अमिशाचे बाळगू नयेत
- सरकारी यंत्रणेबद्दल मनात अविचार ठेवू नये
- नेतृत्व करणा-याने पुढाकार घेत नेतृत्वगुण सिध्द करावेत.

अध्याय क्रमांक - १३



- विस्तारीत कार्यासाठी नियोजन आवश्यक असते.
- समाजिक जाणिव आणि दातृत्व नेहमी दाखवावे
- शासकीय यंत्रणा नेहमी अडवणूक करणारीच असते असे नाही.
- कुष्ठरोगी व्यक्तींनी समाजात स्थान, मान मिळावा म्हणजे रोगावर नियंत्रण ठेवता येते.
- साथीच्या रोगात सतर्कता बाळगावी.

अध्याय क्रमांक - १४

- ऋण काढून सण साजरे करू नये
- आत्महात्येचा विचार करू नये
- प्रवासासाठी व्यवस्थित नियोजन असावे
- अपघात वृत्ती स्थिर ठेवावी.
- भारतीय संस्कृतीचा मुल्यांचा प्रचार, प्रसार व्हावा.

अध्याय क्रमांक - १५

- चांगल्या वक्त्यांची समाजाला गरज असते.
- आर्थिक स्थिती नसताना परदेशात शिकवण्याचा विचार करू नये
- देशातील शिक्षणाच्या संधीचा उपयोग, प्रसार करावा.

अध्याय क्रमांक - १६

- निष्ठा आणि शंका एकाच ठिकाणी रहात नाहीत.
- दुस-यांच्या सांगण्यावर स्वतःच्या बुद्धीचा विचार करून निर्णयाप्रत यावे.
- सुसंवादामुळे समाधान निर्माण होते.

अध्याय क्रमांक - १७

- रेल्वे प्रशासनाने समस्या, विषय, नीट समजून उपाय योजना करावी.
- पोलिसांनी जनतेच्या सेवाकाची भूमिका करावी.
- न्याय व्यवस्थेने केवळ कायदा पहाण्यापेक्षा न्याय देण्यावर भर द्यावा. न्ययदेवता आंधळी असली तरी न्यायनिवाडा करणारा डोळस असवा.
- सामान्य माणसाने कचेरीची भीती बाळगू नये

डॉ. उन्मेष वाय. कुलकर्णी

7Page



- धर्मांमध्ये कोणतेही तेंढ निर्माण होवू नये.

अध्याय क्रमांक - १८

- बाल विवाहाचे तोटे जास्त असतात.
- स्त्रीकडे वाईट नजरेने पाहिले तर पिढ्यांपर्यंत त्याचे पडसाद उमटतात.
- तरुण-तरुणींबद्दल संशय घेवू नये. त्यांचे नाते निकोप असू शकतात.
- तरुणांनी आपली नाती निकोप ठेवण्याचा प्रयत्न करावा.

अध्याय क्रमांक - १९

- कोणी वाईट वागले तरी मनी कटुता ठेवू नये
- स्वच्छतेचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे.
- विद्यार्थ्यांनी कठोर मेहनत सातत्याने करावी.

अध्याय क्रमांक - २०

- प्रवासाची सुरुवात करताना अडचणींचा विचार करावा.
- नोकरीत वेळेबाबत शिस्त पाळावी
- नवजात बालकांच्या आरोग्यावर लक्ष केंद्रीत करावे.
- प्रसुतीपश्च्यात स्त्रियांच्या आरोग्याकडे लक्ष दयावे.
- रूग्ण आणि त्यांच्या नातलगानी आपल्याला विनाकारण पैशासाठी फसवले जाते आहे का याचा संगोपांग विचार करावा.

अध्याय क्रमांक- २१

- गर्दित लहान मुलांची काळजी घ्यावी.
- अनोळखी ठिकाणी जाताना आपली ओळख राहिल असे ओळखपत्र ठेवावे.
- अपघातग्रस्त व्यक्तींना योग्य उपयाचार मिळण्यासाठी सोय करावी.
- धोकादायक काम करताना शिरस्त्राण वापरावे.

गोषवारा



नाव आणि आडनांव यावरून जात दिसते आणि त्यानुसार व्यक्तीला वागणूक मिळते पेहरावावरून धर्म समजतो या सर्व विचारांना छेद देत गजानन महाराजांनी कार्य केले पाण्याचे महत्व, ज्यावरून आज राज्यामध्ये तेढ निर्माण होते आहे, राष्ट्रीय संपत्ती हानी, अन्नाची नासडी आणि असमतोल, ज्यासाठी अन्न सुरक्षा विधेयक आले, सार्वजनिक वाहतूक, योग अभ्यास, शेतकरी आत्महत्या, प्राणी बल व्यवस्थापन, जातीयवाद, न्यायव्यवस्था, वृक्षसंवर्धन, निधी संकलन, संघभावना, नवजात बालकांचे संगोपन, स्त्रीयांचे आरोग्य, योगअभ्यास महत्व, कौटुंबिक सुसंवाद, सकसेशन प्लॅनिंग, या आणि अशा विविध विषयावर महाराजांनी दिलेले उपदेश या ग्रंथात समाविष्ट आहेत. केवळ पारायण करून मनःशांती मिळवण्यापेक्षा सगळे विचार अंमलात आणण्याचा प्रयत्न केला तर माणासांना समाधानाच्या पातळीवर उच्चांक गाठता येईल आणि ख-या अर्थाने मनुष्यबळ विकासाची संकल्पना सत्यात येईल.

संदर्भ

1. श्री गजानन विजय ग्रंथ ; दासगणु महाराज विरचित्द
श्री गजानन महाराज संस्थान ट्रस्ट प्रकाशन, शेगांव
2. श्री गजानन महाराजांची शिकवण
संकलन डॉ.उन्मेष कुलकर्णी, ज्योती प्रकाशन, नाशिक